
IZVJEŠTAJ O SPROVO ENJU

**STRATEGIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U CRNOJ GORI 2019-
2025.**

za 2021. godinu

Podgorica, decembar 2021. godine

Uvod

Strategija inkluzivnog obrazovanja (2019-2025) određuje dalje pravce razvoja obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama. Dokument predstavlja nastavak realizacije mjera Strategije inkluzivnog obrazovanja koja je obuhvatila period od 2014. do 2018. godine i oslanja se na obavezujuća meunarodna načela, standarde i preporuke Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (UNCRPD).

Vodećim principom je - Promocija, zaštita, osiguranje punog i ravnopravnog učesništva sve djece sa posebnim obrazovnim potrebama u inkluzivnom obrazovanju bez diskriminacije, isključenja i na osnovu jednakosti sa drugima.

Vizija Strategije inkluzivnog obrazovanja glasi: Djeci sa posebnim obrazovnim potrebama obezbijediti dostupno, pristupačno i kvalitetno inkluzivno obrazovanje na svim nivoima. U okviru Strategije inkluzivnog obrazovanja definisana su tri strateška cilja i to:

- Strateški cilj 1: Obezbijediti i primijeniti dostupnost i pravičnost obrazovanja za svu djecu zajedno sa vršnjacima kroz neophodnu međusektorsku podršku.
- Strateški cilj 2: Osigurati i sprovesti jednakost i kontinuitet inkluzivnog obrazovanja kroz uspješnu saradnju unutar i između sektora i tranziciju sa nivoa obrazovanja.
- Strateški cilj 3: Podržati i unaprijediti kvalitet inkluzivnog obrazovanja kroz jačanje školskih politika, kulture i prakse.

Strategija inkluzivnog obrazovanja je razvijana kroz participativni proces svih relevantnih subjekata. U skladu s tim za realizaciju definisanih aktivnosti pored ustanova obrazovanja i vaspitanja: Ministarstva prosvjete, nauke, kulture i sporta, Zavoda za školstvo, Centra za stručno obrazovanje učestvuju predstavnici Ministarstva finansija i socijalnog staranja, Ministarstva zdravlja. NVO sektor nije prisutan obzirom da na dva javna poziva prilikom formiranja Radne grupe 2020. nije bilo zainteresovanih.

Rezime

Aktivnosti definisane Strategijom inkluzivnog obrazovanja (2019-2025) realizuju se predviđenom dinamikom, uz razumijevanje i prilagodbu potrebama usljed funkcionisanja u uslovima pandemije izazvane virusom COVID 19. Shodno tome akcenat je stavljen na adekvatnu podršku nastavnicima i učeničima.

U okviru strateškog cilja 1 orijentisani smo bili na jačanje saradnje, a najviše u pogledu programa u sistemu obrazovanja i vaspitanja od značaja za rani i kontinuirani rast i razvoj djece, podršku, te dalje snaženje IT kompetencija i primjenu potpomognutih oblika rada i komunikacije.

U pogledu operativnog cilja 1A - Unaprijeđena međusektorska saradnja i inkluzivna kultura i praksa – postignuta je redovnost saradnje unutar sistema obrazovanja, unutarsektorska razmjena, poboljšana je saradnja. Poseban fokus je stavljen na aktuelnim potrebama djece, uz odgovor na funkcionisanje u pandemiji. Izazov je razumijevanje promjene paradigme od medicinskog ka socijalnom modelu i pružanje više usluga unutar sektora zdravstva.

Za operativni cilj 1B - Unaprijeđen sistem usluga na nivou lokalne zajednice u svim sektorima – ulaže se u oblasti podrške od strane resursnih centara, unutar vrtića i škola, ali je otpočetno uvezivanje usluga socijalne i dječije i zdravstvene zaštite. Fokus je bio na prevazilaženju Covid 19 regresije, ali i korištenje lokalnih resursa za dodatnu stručnu podršku. Kao izazov za dalje istraživanje

usaglašavanje modela u različitim sektorima, te normativa za angažovanje ili korišćenje stručnih saradnika.

U pogledu operativnog cilja 1C - Unaprijećen pristup obrazovanju i obrazovnim uslugama radilo se na poboljšanju uslova, opremljenosti, jačanju informaciono-tehnoloških kompetencija i vještina za izradu i korišćenje AT i AAC. Posebno ističemo uvezanost ove komponente sa promotivnim jer su se za 3. decembar dan osoba s invaliditetom u 40-tak škola održali promotivni sajmovi urađene didaktike. U budućem fokus treba da bude na razumijevanju uloge AAC i AT kod uprave i predmetih i nastavnika u srednjim školama.

U okviru strateškog cilja 2 radilo se na kontinuitetu odgovora na potrebe djece – prelazak izmeđunivoa i unutar nivoa obrazovanja. Uvedena je novina u odnosu na inkluzivnu profesionalnu orijentaciju. Izazov je održivost, praktične vještine i insistiranje na programima tranzicije. U okviru ovog cilja bilježe se nerealizovane aktivnosti u smjeru konekcije zdravstvenog sistema za oblaš ranog učenja, kao i promocije i zastupanja prava i mogućnosti OSI na rad i zapošljavanje, na čemu treba dalje insistirati.

U pogledu operativnog cilja 2A – Obezbjediti kontinuitet i kvalitet obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama pažnja je posvećena praćenju u inak u školama, uvođenju novih modela odgovora na potreba učenika i kadra, zasnovano na evidenciji potreba.

U okviru operativnog cilja 2B - Unaprijećen kontinuitet obrazovanja nakon završenog obaveznog obrazovanja uz pokretanje inicijative za uvođenje modela mentorske podrške tokom školovanja uz jačanje SEK nastavnika, posebno u srednjim školama.

Za operativni cilj 2 C - Unaprijećen i koordinisan sistem podrške djeci sa posebnim obrazovnim potrebama fokus je bio na korišćenju postojećih lokalnih kapaciteta dodatne stručne podrške koji su u najboljem interesu djece i porodica, ali i sistema obrazovanja i vaspitanja.

U okviru strateškog cilja 3 fokus je bio na snaženju kompetencija nastavnika, poboljšanju podrške i insistiranju na praktičnom vođenju (engl. coaching), kao i na planiranju na osnovu evidencije i dokaza. Izazov je da se utvrđivanje kvaliteta rada bazira na savremenim i inkluzivnim pokazateljima koji su istraživački utvrđeni, kao i da se održi ideja neposredne praktične podrške ukroz nastavni proces.

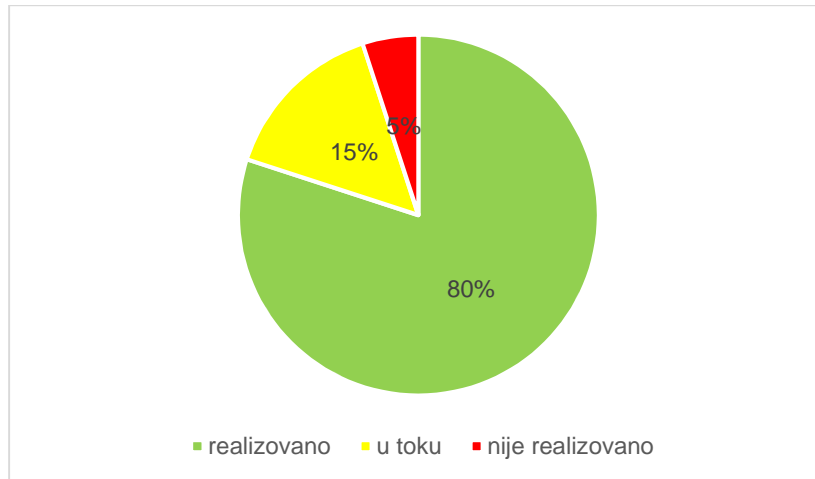
Kroz operativni cilj 3A - Unaprijećen kvalitet obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama radilo se na obukama, organizovanju rada na osnovu zahtjeva škola, praćenju rada mobilnih službi, ali i insistiranju na angažovanju resursnih kapaciteta.

U okviru operativnog cilja 3 B - Unaprijećen sistem kontrole kvaliteta i prikupljanja podataka u MEIS je nadograđena aplikacija koja se odnosi na defektološke usluge. Takođe je vrti ima i školama poslato Uputstvo za unos podataka.

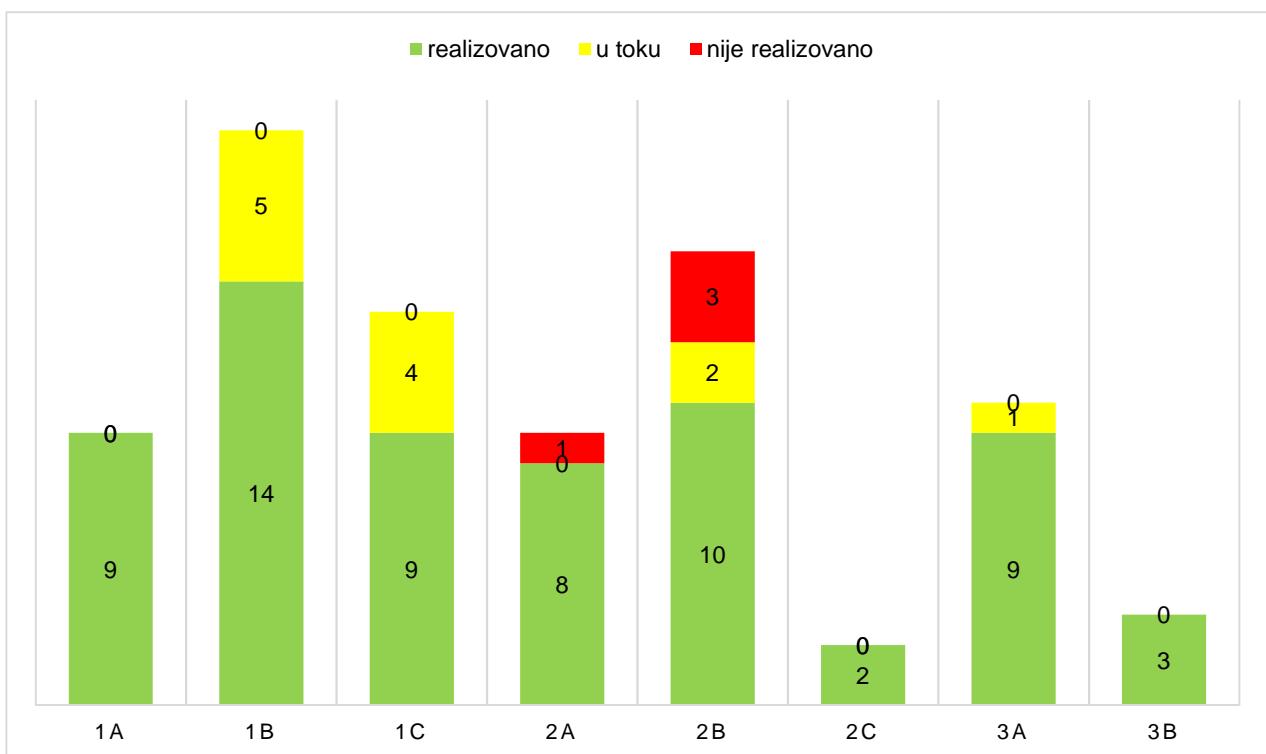
Kako se ovaj dokument odnosi na specifičan segment obrazovnog sistema, značajno smo razumjeli jer smo istražili i pratili potrebe zbog COVID 19 i nudili neposrednu podršku u toku nastavnog procesa, organizovali odgovor na osnovu onoga što se u terenskom radu i kroz komunikaciju pokazalo kao neophodno.

- Realizovano je 64 aktivnosti – 80%.
- U toku je ili se kontinuirano realizuje 12 – 15%
- Nerealizovane 4 aktivnosti – 5 %

Ukupno posmatrano posebno je važno pokretanje međuresorsne saradnje na kojemu treba nadalje insistirati i razvijati ga, podsticati odgovornost kadra i jačanje pozitivnih stavova.

Grafik 1: realizacija ukupno

Grafik 2: realizacija po operativnim ciljevima

U realizaciji aktivnosti 2021. utrošeno je 230.370 €, uglavnom kroz programe s UNICEF-om („Ka prakti nim u eni kim i nastavni kim inkluzivnim kompetencijama“, „Sveobuhvatno i kvalitetno razvojno adekvatno rano u enje“, “Cboardom za svako dijete”), SE („Kvalitetno obrazovanje za sve“), Program EU i CG za zapošljavanje, obrazovanje i socijalnu politiku (SOPEES 2015-2017), angažman i saradnju sa civilnim sektorom.

Lista skra enica

- AAC – Alternativna, potpomognuta komunikacija
- AT – Asistivna tehnologija
- Cboard - Komunikacijska aplikacija koriš enjem simbola i prenošenjem teksta u govor.
- CSO – Centar za stru no obrazovanje
- CZA – Nacionalni centar za autizam, djecu sa smetnjama u razvoju i de iju psihijatriju „Ognjen Rakovi “

- ICF – Meunarodna klasifikacija funkcionisanja, invaliditeta i zdravlja
- IO – Inkluzivno obrazovanje
- IROP – Individualni razvojno-obrazovni program
- ITP – Individualni tranzicioni plan
- ITK – Informaciono tehnološka kompetencija
- JPU – Javna predškolska ustanova
- JU OŠ – Javna ustanova osnovna škola
- MEIS – Crnogorski obrazovni informacioni sistem
- MPNKS – Ministarstvo prosvjete, nauke, kulture i sporta
- MFSS – Ministarstvo finansija i socijalnog staranja
- MPLJP – Ministarstvo pravde i ljudskih prava
- MZ – Ministarstvo zdravlja
- NS – Nacionalni savjet za obrazovanje
- NVO – Nevladine organizacije
- OSI – Osobe s invaliditetom
- RC – Resursni centar
- RI – Rana intervencija
- SE – Savjet Evrope
- SEK – Socio-emocionalna kompetencija
- SOPEES - Program EU i CG za zapošljavanje, obrazovanje i socijalnu politiku
- UNCRC – Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta
- UNCRPD – Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom
- UNICEF – Fond za djecu Ujedinjenih nacija
- VJ – Vaspitna jedinica
- ZSDZ – Zavod za socijalnu i dječiju zaštitu
- ZUNS – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- ZzŠ – Zavod za školstvo

Opservacija - afirmacija i uvid u rezultate

U dosadašnjem toku realizacije Strategije inkluzivnog obrazovanja aktivnosti se realizuju u odnosu na definisane strateške, postavljene ishode, otkrivajući rezultate, prilikom čega isti mogu da se značajno povežu i usaglašavaju. Specifičnost realizacije tokom 2021. godine je i dalje pod uticajem je pandemije izazvane virusom COVID 19.

U okviru strateškog cilja 1, operativnog cilja 1A - Unaprijeđena međusektorska saradnja i inkluzivna kultura i praksa:

- Izrađeno novo Rješenje i formirana nova Radna grupa. Prethodno je pod tim u ustanovama obrazovanja imao redovne sastanke i koordinaciju u smjeru implementacije Strategije. Indikator u skladu je da je broj sastanaka bio 4.
- U pogledu broja aktivnosti orijentisanih na promociju i stavove i prakse za svrhu realizacije projekata urađeno ispitivanje potreba od strane Udruženja psihologa Crne Gore (UPCG), NVO Staze. S tim u vezi dobili smo da je postavljen zakonski i strateški okvir, da je iskustvo inkluzivnog obrazovanja dugogodišnje. U školama postoji podrška, ali je treba fokusirati na veće praktikovanje i povezivanje gradiva s potrebama i interesovanjima dece, rad treba postavljati na pramenju, saradnji razmjeni te u saradnji s roditelja i dece. Važno je iskoristiti

pozitivne relacije s učenicima i omiljenih nastavnika, podsticati metode aktivne nastave, pristup koji animira učenje, podsticati njihove mogućnosti i potencijale, te ih usmjeravati ka dokazanim i provjerenim metodama i oblastima postignuća. U školama zadužiti osobu koja će biti mentor i prema kojoj dijete razvija pozitivan transfer. Ona treba da prati dijete, prepozna interesovanja i sklonosti i motiviše za odabir prave škole i zanimanja. Profesionalna orijentacija je prepoznata, razumije se njen značaj, ali da se postavlja pitanje da li se adekvatno, sistematično i efikasno i efektivno sprovodi. Utisak je da se više sprovodi kada je riječ o učenicima s posebnim obrazovnim potrebama jer je dio ITP. Instrumenti nisu dostupni i prilagođeni procjeni učenicima s posebnim obrazovnim potrebama u odnosu na profesionalnu orijentaciju. Nalazi procjene potreba kroz projekat „Inkluzija i demokratija“ (Savjet Evrope) – u školi rukovode i kadar najviše se oslanja na stručne saradnike. Učeniци koji ne dobijaju dovoljno pažnje su učenici sa smetnjama (nastavnički pristup), učenici sa autizmom (jer ne govore), učenici korisnici kolica (pristup) i učenici iz siromašnih porodica. Preporuke - obuka kadra za: inkluzivne principe, metodiku rada, stavove, prilagođavanje, individualizaciju i na teme: autizam, pristup i uključivanje učenika iz socio-ekonomskih nepovoljnih prilika, s problemima u ponašanju i vještine komunikacije. S ciljem da procijenimo preduzete mjere nakon iskustva učenja na daljinu i da bi na osnovu toga koncipirali mjere za dalji rad s učenicima s posebnim obrazovnim potrebama On-line anketu popunilo je 892 ispitanika (uprave škola, stručni saradnici, nastavnici). Najviše posljedica na razvoj učenika reflektovalo se u oblastima: interakcija, komunikacija i razumijevanje, saradnja, socijalizacija. Kada je riječ o znanju, najugroženije su aspekti: radne navike, kvalitet znanja, pažnja, razumijevanje, niska motiviranost i zahtjevi. U školama se koristio i primjenjivao prilagođen i materijal sa školskog portala, nastavnici su ciljano bili usresređeni na konkretne teme i oblasti. U daljem radu sažeti materijal, nadoknaditi propušteno, podstaći i praktične vještine. Preporučljive intervencije: osmisliti materijal koji će uključivati instrukcije, razvojnu i akademsku podršku prema prepoznatim potrebama. Uraditi uputstva za sažetke koji objedinjavaju propušteno gradivo na način da se dalje može prilagođavati. Osmisliti i sprovesti aktivnosti od strane stručne službe (psiholog, defektolog) u odnosu na interakciju, komunikaciju, socijalizaciju učenika, u odnosu na tehnike, postupke rada za poboljšanje radnih navika, pažnje učenika (pedagog).

- Projekat „Škole u bojama duge“ namijenjen je učenicima, nastavnicima i stručnim saradnicima JU OŠ „Pavle Rovinski“, JU OŠ „Savo Pejanovi“ i JU OŠ „21. maj“ u smjeru jačanja pozitivnih stavova prema inkluziji.
- Realizacija 5 radionica, kojim je obuhvaćeno 150 učenika srednjih škola u Kotoru i 15 učenika Resursnog centra za sluh i govor „Dr Peruta Ivanovi“, kroz Projekat „EduAkcija za inkluzivnost Kotora“ NVO „Inicijativa mladih s invaliditetom Boke“.
- Kroz Projekat „Za ravnopravnost osoba sa invaliditetom u medijima“ u JU OŠ „Nikola Perkovi“ Radanovići, Kotor, JU OŠ „Branko Brini“ Radovići, Tivat, JU OŠ „Milan Vukovi“ Meljine, Herceg Novi realizacija 3 radionice za oko 90 učenika.

Kao izazove, i dalje sagledavamo intersektorsko planiranje saradnje, razumijevanja inkluzivnog obrazovanja, obezbjeđivanje usluga, promociju prava, jačanje pozitivnih stavova.

Nadovezujući se na prethodno kroz operativni cilj 1B Unaprijeđen sistem usluga na nivou lokalne zajednice u svim sektorima Indikator u inku je Trend poboljšanja i povećanja usluga u zajednici zasnovanih na modelu ljudskih prava. Kao ključne uinke iste teme:

- U toku je UNDP program “Reforma sistema vještina za osobe s invaliditetom” kojim koordinira IJZCG te se otklanja prepreke usaglašavanje i modernizovanje pristupa.
- U toku osmišljavanje modela saradnje CZA, RC, CDB u smjeru rane intervencije i korišćenje dostupnih resursa
- Uređeno je instruktivni materijal namijenjen školama za prevazilaženje posljedica u školovanju osobe sa posebnim obrazovnim potrebama nastalih u uslovima pandemije Covid-19. Namijenjen je upravi, stručnim službama i nastavnicima da bi mogli da prepoznaju razvojne i akademske potrebe učenika, osmisle inkluzivne aktivnosti čiji je cilj da se nadoknade i nadomjeste prepoznate i učene regresije. Nudi aktivnosti iz spektra pedagoških metoda, psiholoških tehnika, edukacijsko-rehabilitacijskih postupaka, te se mogu koristiti od strane nastavnog kadra, ali i stručnih saradnika. Usmjereni su na proces učenja, nastave, obnavljanje radnih navika, pojačavanje oblasti pažnje, koncentracije, sa idejama koje trebaju da motivišu dijete za novi rast i razvoj, u odnosu na njegovu socijalizaciju i integraciju kroz socio-emocionalne vještine kako u pogledu individualnog pristupa, tako i interakcije sa vršnjacima. Zasniva se na primjeni protokola – Procijeniti aktuelno funkcionisanje učenika - da li je došlo do napretka, ili do regresije - da bi se planirao dalji rad. U tu svrhu je pripremljen instrument: Protokol za procjenu aktuelnog razvojnog i akademskog statusa koji je prethodno podijeljen ustanovama i postavljen na školskom portalu - <http://www.skolskiportal.edu.me/Lists/Inkluzivno%20obrazovanje%20novosti/DispForm.aspx?ID=42>. Na osnovu Protokola planirati i realizovati rad s učenicima i inicijativni sastavnim dijelom IROP-a. Nastavnici dalje treba da prilagode i obavezno pripreme individualizovani nastavni materijal u skladu s IROP. U cilju pripreme za nastavak školovanja važno da se objasni učeniku, na razumljiv način, povratak u školu i dalji rad i učenje u skladu s potrebama i karakteristikama. Rad da se fokusira na Socio-emocionalnu oblast, zatim oblast učenja, radne, navike, pažnja. Slijedi nadoknadanje akademskog postignuća. Smatramo da je važno da se školska godina ne započinje učenjem novog gradiva, već da se ispitaju akademske i razvojne potrebe i da se na osnovu te procjene učenicima organizuje vrijeme u kome će nadoknaditi propušteno i uspostaviti sistem znanja koji će biti potpora budućem učenju: Organizovati sažetke; Organizovati dopunsku nastavu i druge forme koje učeniku odgovaraju, a zasnivaju se na živom i strukturisanom kontaktu. Koristiti asistivnu tehnologiju, sredstva potpomognute komunikacije, pomagala, aplikacije, audio, vizuelna, taktilna sredstva koja će olakšati učeniku dalji razvoj i učenje. Kontaktirati za podršku Zavod za školstvo (mobilni tim), kao i resursne centre. Asistenti u nastavi – shodno zakonskoj osnovi, komunikaciji, saradnji u školi, s roditeljima, a definisano IROP-om, organizovati kontinuitet, ispratiti potrebe učenika.
- Pripremljen materijal - Unapređenje kompetencija nastavnika u srednjim stručnim školama za realizaciju praktične nastave učenicima s posebnim obrazovnim potrebama.
- Izrađeno je model uloga u školi (procjena, podrška, praćenje, organizacija, praksa) uz razvojni i materijal za praktične vještine. Uslijedila je prezentacija modela. Takođe, monitoring modela uloga u školi (procjena, podrška, praćenje, organizacija, praksa) uz razvojni i materijal za praktične vještine. Izrađeno je tematski materijala po obrazovnim programima za praktičnu nastavu. Model je prezentovan. Sproveden je Coaching tematskog materijala po obrazovnim programima za praktičnu nastavu.

- Dodatna stručna podrška za djecu s posebnim obrazovnim potrebama i saradnja vrtića /osnovna škola i centar za dnevni boravak – Cijene i dosadašnje aktivnosti, te u ovoj potrebi nastavnog procesa radimo na tome da se unaprijedi saradnja i otpočne i kreira model usluga usluga sa vrtićima i školama u 3 lokalne zajednice. Time želimo da se funkcionalnije, efikasnije i efektivnije iskoriste resursi koji postoje. U ovoj fazi smo se opredijelili da pilotiramo mrežu saradnje vrtića/osnovnih škola sa centrima za dnevni boravak u opštinama Kotor i Pljevlja i Gradskoj opštini Golubovci. Do sada smo sproveli procjenu potreba, obuku kadra, realizovali sastanke radi povezivanja i uspostavljanja saradnje između sljedećih ustanova: Golubovci – JU OŠ “Milan Vukotić”, JU OŠ “Vladika Danilo”, VJ JPU “Vrbica”, Pljevlja – JU OŠ “Boško Buha”, JU OŠ “Salko Aljković”, VJ JPU “Eko bajka”, Kotor – JU OŠ “Njegoš”, JU OŠ “Savo Ilić”, VJ JPU “Radost”. Rezultati su da je radeno sa oko 40 djece, prosječno dva puta sedmično, po dva tretmana dnevno.
- Obuka 40 škola za prepoznavanje i intervenisanje u situacijama pojave nasilja nad djecom s posebnim obrazovnim potrebama. Sproveden coaching. Nakon coachinga je urađen izvještaj, na osnovu kojeg je sugerisano da se realizuju sajmovi prakse, za koju svrhu se istaklo 10 škola.
- Urađenom ispitivanjem aktuelne situacije u JPU i u skladu sa tim obuka od strane resursnih centara. Urađen Plan rane podrške (PRP) za djecu sa smetnjama u razvoju – saradnja resursnih centara (RC) i predškolskih ustanova (JPU).
- Specijalna Olimpijada Crna Gora realizovala u saradnji sa MPNKS i uz podršku predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori tokom 2021. godine: Program "Mladi sportisti": održana su 4 dvodnevna seminara "Mladi sportisti-Specijalna Olimpijada" za 40 vaspitaca, stručnih saradnika, asistentata u nastavi iz JPU u 4 opštine (Rožaje, Berane, Ulcinj i Budva). Podijeljeno je 100 paketa sa sportskim rekvizitima i edukativnim materijalom za djecu i roditelje kako bi sprovodili program "Mladi sportisti" u svojim domovima tokom pandemije, u 11 opština (Podgorica, Nikšić, Bijelo Polje, Pljevlja, Berane, Rožaje, Bar, Ulcinj, Budva, Herceg Novi, Cetinje). Sportske aktivnosti u vrtićima su se održavale koliko je epidemiološka situacija dozvoljavala.. Dvodnevni edukativni seminari za 100 roditelja djece sa intelektualnim smetnjama za sprovođenje programa "Mladi sportisti" u njihovim domovima (Ulcinj, Bar, Budva, Podgorica, Nikšić, Berane, Nikšić, Bijelo Polje). Dvodnevna edukativna obuka za 40 vaspitaca, stručnih saradnika, asistentata u nastavi „Mladi sportisti-Specijalna Olimpijada" iz JPU u Kolašinu, Mojkovcu, Plavu, Golubovcima, Tivatu. Organizovanje redovnih sportskih programskih aktivnosti za 150 djece sa i bez intelektualnih smetnji u 25 vaspitnih jedinica u 11 opština, u skladu sa epidemiološkim mjerama i situacijom.
- Organizovanje 5-dnevnog kampa za lidere u inkluziji iz 5 opština i profesore. Prezentacija kratkog filma o programu "Unified Teams" sa izjavama učenika sa i bez smetnji, profesora, trenera u 10 srednjih škola u 5 opština. Objavljena aplikacija "Mladi sportisti" sa video treninzima i edukativnim materijalom za djecu, roditelje, vaspitace.
- Predstavljeni rezultati oba programa na završnom događaju.

Međutim, u odnosu na sistem, prije svega zdravstvenih usluga na nivou lokalne zajednice izazov predstavlja i dalje prisutan medicinski model, nerazumijevanje koncepta ljudskih prava, odlaganje za pravovremeno otkrivanje smetnje, otežan tretman i podršku za dijete i porodicu.

U kontekstu 1C – Unaprijeđen pristup obrazovanju i obrazovnim uslugama i indikator u ink: Trend povećanja pristupačnosti i opremljenosti obrazovno-vaspitnih ustanova realizovano je:

- U saradnji s UNICEF Program: Cboardom za svako dijete – adaptiran i digitalizovan program obuke u smjeru korišćenja u nastavi. Analiza potreba prema smetnjama djece i selekcija djece, vrtića i škola. Obuka na temu Rana intervencija - Podsticanje razvoja djece sa smetnjama i razvojnim rizikom održana je 7. jula 2021. Obukom je obuhvaćeno 50 stručnjaka iz predviđenih ustanova predškolskog i osnovnoškolskog obrazovanja (JPU Podgorica, Bar, Nikšić i škole iz Podgorice). Uslijedile dvije obuke s nastavnim osobljem 8. i 9. jula 2021. Tokom septembra realizovane 3 obuke (PG, BR, NK) za roditelje i online obuka za nastavni kadar predškolskih ustanova i osnovnih škola (60 učesnika), podijeljeno 55 tableta. Urađen prvi krug kućnih obilazaka i pre-test funkcionisanja. Urađen online vodič za korišćenje Cboard aplikacije.
- Kroz projekat “Unapređenje obrazovnih program i usluga za zadovoljenje potreba marginalizovanih grupa” kroz drugu komponentu radi se na poboljšanju pristupačnosti (odabran izvođač radova za najmanje 8 škola) i opremljenosti – nakon što je raspisan tender za nabavu specijalizovane opreme odabran ponuđač i izvršena nabavka i isporuka (SOPEES 2015-2017).
- Pripremljen materijal za platformu e-learning kroz sadržaj za IO.
- Razvijen je i odštampan promotivni i edukativni materijal u vezi upotrebe AAC i AT.
- Obezbjedićena je oprema za 40 škola – digitalne demokratske učionice (kroz Projekat SE).

Potrebno je stalno raditi na osavremenjivanju opreme, jačanju i uvezivanju inkluzivnih softvera sa IT kompetencijama, promovisanju AAC i AT, ali i preuzimanju odgovornosti za arhitektonsku pristupačnost.

Gledano u odnosu na strateški cilj 2 svi operativni ciljevi, kojima je realizacija omogućavana u ovom periodu su u punoj funkciji. Njihovo sprovođenje je stalno.

Kroz Operativni cilj 2A – Obezbjediti kontinuitet i kvalitet obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama ključni je indikator u inka: Trend povećanja stope pohađanja i podrške na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja dominantno se radilo na stvaranju pozitivne klime i etosa koji vodi nediskriminaciji i prihvatanju u školama. Akcenat je bio na podršci učesnicima sa smetnjama i teškoćama u razvoju usljed iskustva s Covid 19, kao i podršci kadru.

- Pripremljena check lista za praćenje izrade portfolio i aktivnosti prelaska iz vrtića u osnovnu školu, formirani timovi i urađen plan obilaska.
- U odnosu na prelaz i privikavanje djeteta iz razredne na predmetnu nastavu – Rađena analiza – škole dostavile podatke u odnosu na Broj učenika koji će upisati I razred osnovne škole, smetnja u razvoju i iz koje predškolske ustanove dolaze; Broj učenika za koje je primijenjen materijal programa prelaska s razredne na predmetnu nastavu i smetnja u razvoju; ključne preduzete korake u skladu sa programom s razredne na predmetnu nastavu (u odnosu na dijete, nastavni kadar).
- Urađeni su inkluzivni instrumenti za procjenu u okviru profesionalne orijentacije. Kao prvo su ispitane potrebe djece sa smetnjama u razvoju i stručnih saradnika i na bazi njih urađen okvir prilagođenih testova za procjenu djetetovih mogućnosti i interesovanja, posebno u periodu tranzicije, karijerne orijentacije i vođenja (sprovedene fokus grupe s učesnikom, njihovim roditeljima, stručnim saradnicima da bi se našao okvir u kojem treba da se kreću testovi – instrumenti). Urađen je materijal nazvan “Put do mojih interesovanja - Instrumenti procjene djece s posebnim obrazovnim potrebama tokom profesionalne orijentacije” koji predstavlja istovremeno vodič, instrumente i izvor ideja za prilagodbu postupka procjene za djecu s

posebnim obrazovnim potrebama koji se sprovodi tokom procesa profesionalne orijentacije. Uslijedila je obuka stručnih saradnika – psiholozi, pedagozi, defektolozi i logopedi škola i savjetnici za profesionalnu pripremu u cilju osposobljavanja za rad sa decom sa posebnim obrazovnim potrebama. Slijedi planiranje i coaching primjene.

- Pravovremeno sprovođenje ITP - Radna analiza – škole dostavile podatke u odnosu na ključne preduzete korake iz ITP – 1: koja je škola odabrana - predložena, date preporuke za dalje, Aktivnosti na osnovu Priručnika: Razvojno-adekvatni pristup i materijal za učenike s posebnim obrazovnim potrebama u periodu puberteta i adolescencije (dostupan na školskom portalu, stranici za inkluzivno obrazovanje). Također i ključne preduzete korake ITP 2, ITP 3, date preporuke, Koji su poslovi najvažnije preporuke, poslodavci kontaktirani.
- U školama se u kontinuitetu sprovode radionice i aktivnosti Nediskriminacije i prevencije nasilja kao dio obaveznih aktivnosti.

Ukazujemo da i dalje postoji izazov u dijelu zdravstvene zaštite koji treba da podrži pravovremeno pohađanje škole, a kao rezultat kontinuiranog pohađanja predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Naime, u tom dijelu bilježimo da nije realizovana aktivnost u smjeru konekcije zdravstvenog sistema za oblaštavanje ranog učenika te je potrebno da se pokrene i uspostavi odgovarajući model saradnje.

S druge strane, u okviru operativnog cilja 2B - Unaprijeđenje kontinuitet obrazovanja nakon završenog obaveznog obrazovanja - Indikator u obliku: Trend povećanja profesionalnih kompetencija djece s posebnim obrazovnim potrebama i njihovog zapošljavanja, stalno se vrše obuke nastavnika usmjerene ka poboljšanju kompetencija i stavova. Zatim, izrađuju se i sprovode tranzicioni programi.

- Radna analiza – škole dostavile podatke u odnosu na ključne preduzete korake iz ITP – 1 da bi se na osnovu toga planirale aktivnosti.
- Održane dvije radionice za predstavnike srednjih škola o unaprijeđenju kompetencija nastavnika praktične nastave u radu sa decom sa posebnim obrazovnim potrebama (učevovalo 43 nastavnika iz 15 srednjih stručnih i umjetničkih škola) i o pisanju tekstova za portal (21 nastavnik iz 15 srednjih stručnih i umjetničkih škola).
- Sprovedeno 7 obuka za ITP 1 i ITP 2 - 150 nastavnika osnovnih i srednjih škola - jun 2021.
- Online ITP 3 radionica za nastavnike svih srednjih škola.
- U toku je izrada sljedećih standarda zanimanja/ standarda kvalifikacija/obrazovnih programa u sektorima:

SEKTOR	OP IV1	OP III	SK IV1	SK III	SK II
Saobraćaj	1	1	4	2	1
Poljoprivreda	1	1	3	3	1
Zdravstvo	1	4			
Metalurgija	1	1	2	2	
Hemijska Industrija	1	1	3	2	1
Mašinstvo	Još se dešiniše				

- Razvoj mentorskog vođenja profesionalne orijentacije – sa NVO STAZE da bi se sagledalo aktuelno stanje i potrebe dece sa smetnjama i teškoćama u razvoju u odnosu na podršku tokom profesionalne orijentacije sprovedeno je ispitivanje putem fokus grupe. S tim u vezi,

zadaci su bili da se: Utvrdi percepcija stanja od strane učenika sa smetnjama i teškoćama u razvoju, njihovih roditelja i praktičara, definiše oblast njihovog interesovanja i potreba tokom profesionalne orijentacije, izbora budućeg zanimanja; Ispita kako se u školi trenutno radi sa učenicima sa smetnjama i teškoćama u razvoju tokom profesionalne orijentacije; ispita da li i kako treba ubuduće organizovati mentorsku podršku. Uslijedila je obuka, prezentacija i konsultacije i odabir škola za mentorski program: Srednja stručna škola, Pljevlja; Srednja poljoprivredna škola Bar, "Sergije Stanić", "Mirko Vešović", Podgorica i njihovo povezivanje s osnovnim školama iz kojih se najčešće upisuju učenici. Urađeni su i obrazci za dobijanje informacija od strane mentora učenika s posebnim obrazovnim potrebama za lakši odabir srednje škole i pilotiranje programa uz coaching. Određeni mentori za 15 učenika.

- Razvoj pozitivnih stavova i kapaciteta zaposlenih u srednjim školama; Izrada modularizovanih programa – U 40 škola realizuje se projekat „Kvalitetno obrazovanje za sve“ sa SE orijentisan na inkluzivnost, nediskriminaciju, demokratizaciju. Nakon javnog poziva, odabrano 4 NVO da sprovedu školske aktivnosti regionalno u ovim školama. NVO su sprovele istraživanje potreba i na osnovu njih realizovale aktivnosti orijentisane na: obuke kadra za unapređenje demokratskih i inkluzivnih nastavničkih kompetencija; obuke za učenike, formulisanje misije, vizije škole koja predstavlja demokratsku-inkluzivnu kulturu, praksu, vrijednosti, vršnjački model podrške.
- Forum MNE - odabrani mladi lideri u školama - Srednja škola „Belo Bašić“, Plav; „Branislav Selić“; „Vuksanović“, Mojkovac; Srednja škola Andrijević; Obrazovni centri Plužine i Šavnik; Osnovna škola „Aleksa Đilas Bego“, Mojkovac. Prošli obuke na teme stavovi, vrijednosti, vještine i znanja u okviru kompetencije. S ciljem da se angažuju mladi sa njihovom lokalnom zajednicom, kao i identifikovati probleme koji ih pogađaju kroz pisma koja je svaka škola podijelila sa preostalim 6, mladi su se bolje upoznali, predstavili istoriju svojih škola i sprovedli mini istraživanje potreba zajednice. Sa nastavnicima radionice: 1. Demokratska školska misija; 2. Pristup u cijeloj školi; 3. Demokratska školska kultura i okruženje; 4. Socijalna uključenost svakog učenika; 5. Kompetencije za demokratsku kulturu.
- CEDEM – obuka izgradnja demokratskih kapaciteta kadra u školama Ivan Goran Kovačić, Herceg Novi, Danilo Kiš, Budva, Druga osnovna škola, Budva, Veljko Drobnjaković, Risan, Boško Strugar, Ulcinj, Dragan Milović, Tivat, Orjenski bataljon, Herceg Novi, –Obrazovanje za demokratsko širenje za 17 nastavnika – inicijalni, potom trening za trenere, širenje znanja za učenike u matičnim školama.
- PCCG – obuka za 45 nastavnika na temu demokratskih kompetencija i njihova integracija u školske programe rada - Gimnazija Miloje Dobrašinović, Bijelo Polje, Gimnazija Panto Mališić, Berane, Srednja škola 17. septembar, Žabljak, Srednja škola 30. septembar Rožaje, osnovne škole Radomir Mitrović, Berane, Nedakusi, Bijelo Polje, Branislava Ribar i Risto Ratković, Bijelo Polje, Vladislav Rajko Kora, Berane, Trpezi, Berane. Realizovan coaching u školama s ciljem da se neposredno daju praktične preporuke nastavnom kadru škola. U svim školama realizovane aktivnosti i školske akcije i inicijative.
- NVO Staze – urađeni intervjui i fokus grupe sa učenicima sa smetnjama u razvoju, kadrom škola s ciljem definisanja potreba i koncipiranja daljih mjera i aktivnosti projekta. Rezultati prezentovani svim školama (Gimnazija „Slobodan Škerović“ - Podgorica, Gimnazija „Petar I Petrović Njegoš“ – Danilovgrad, SMŠ „25.maj“ – Tuzi, SMŠ – Cetinje, Gimnazija „Stojan Cerović“ – Nikšić, OŠ „Božidar Vuković Podgoričanin“, OŠ „dr Dragiša Ivanović“,

OŠ „21.maj”, OŠ „Sutjeska”, OŠ „Milorad Musa Burzan” – Podgorica, OŠ „Milija Nik evi ” - Nikši). Sprovedene radionice s ecom sa smetnjama u razvoju i roditeljima. U školama, na osnovu nalaza istraživanja, sprovedene radionice s uenicima na Temu: demokratija i inkluzija (Inkluzivni principi i stavovi, vrijednosti, Vrste smetnji u razvoju, Vještine i na in komunikacije u i sa razlikama), nakon toga realizovane školske akcije - osmisлити demokratsko-inkluzivnu misiju, viziju, pozitivni primjeri nastavni ke inkluzivne prakse.

- Specijalna Olimpijada Crna Gora realizovala u saradnji sa MPNKS i uz podršku predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori tokom 2021. godine: "Unified teams", - objavljena je aplikacija "Inkluzivni sport" sa video treninzima za sportiste, partnere, trenere, roditelje. Podijeljeni su sportski rekviziti i oprema za 75 u enika sa i bez intelektualnih smetnji iz srednjih škola da vježbaju uz aplikaciju kod ku e, tokom pandemije. Održano je 10 edukativnih radionica za u enike sa i bez intelektualnih smetnji iz stru nih škola u 5 opština na temu "Inkluzivni sport" i "Inkluzivno liderstvo mladih" i prezentacija na ina koriš enja aplikacije "Inkluzivni Sport". Održana je dvodnevna obuka za 30 u esnika iz 6 škola (nastavnici, stru ni saradnici, asistenati u nastavi) na temu "Inkluzija kroz sport u enika s intelektualnim smetnjama, autizmom, poteško ama u enja - Specijalna Olimpijada". Formirano 10 inkluzivnih fudbalskih školskih timova (Podgorica, Nikši , Bijelo Polje, Pljevlja, Berane) za 100 u enika sa i bez intelektualnih smetnji i obezbije ena sportska oprema.
- U toku je konkurs za akreditaciju programa stru nog usavršavanja koji kao prioritetnu ima oblast inkluzivnog obrazovanja – rad s uenicima sa posebnim obrazovnim potrebama.

Potrebno je nastaviti podršku u srednjim školama, raditi na razvoju pozitivnih stavova, a realizovati ono što je propušteno, a odnosi se na sprovo enje asistivne podrške na fakultetima. Posebno istimo da u dijelu sistema dje ije i socijalne zaštite je važno ve i fokus staviti na rad sa osobama s invaliditetom i uvezanost u smislu tranzicije sa školovanja na zapošljavanje. Naime, u ovoj oblasti je konstatovano da nisu uopšte ili u o ekivanoj dinamici realizovane aktivnosti promocije zapošljavanja OSI, potom razvoja usluga posrednika (medijatora) u karijernom vo enju i zapošljavanju (razlozi COVID-19, kao i zakonske barijere). Tako e, u skolpu tranzicionih nije realizovana asistivna podrška na fakultetima.

Tako e za specifi ni cilj 2 C - Unaprije en i koordinisan sistem podrške djeci sa posebnim obrazovnim potrebama s indikatorom u inka: Trend porasta saradnje škola, dnevnih boravaka i resursnih centara i desegregisane podrške je doživio svoje pilotiranje. Tako je realizovano

- Evaluacija rada i izrada plana saradnje dnevnih boravaka sa školama, resursnim centrima i drugim uslugama u zajednici u skladu sa UNCRPD.
- U saradnji MPNKS i UNICEF pilotirana dodatna stru na podrška centara za dnevni boravak Gradska opština Golubovci, Pljevlja, Kotor za rad sa ecom i uenicima u JPU i OŠ. Nakon SWOT analize postavije, akcioni plan. Uslijedio je odabir škola: Golubovci – JU OŠ “Milan Vukoti ”, JU OŠ “Vladika Danilo” (VJ JPU “ ina Vrbica”), Pljevlja – JU OŠ “Boško Buha” (JPU “Eko bajka”), Kotor – JU OŠ “Njegoš”, JU OŠ “Savo Ili ” (JPU “Radost”). Sastanak sa vrti ima, školama, predstavnicima komisija za usmjeravanje, centra za socijalni rad: Definisani broj ece – jun mjesec, obuka za centre za dnevni boravak – po etak jula. Dinamika je bila sljede a: obuhvat oko 40 korisnika, intenzitetom rada jednom do dva puta sedmi no, oko 2 tretmana dnevno. Tokom prezentacije iskazana otvorenost za širenje podrške i na druge opštine.

Ključni izazov su standardi i normative i Zakon o socijalnoj i dje ijoj zaštiti koji treba da omogu e optimalnije i efektivnije koriš enje resursa.

Da bi iskazali rezultate u okviru strateškog cilja 3 ukazujemo da je on uvezan i isprepletan sa prethodnim aktivnostima, ali istovremeno njihov sastavni, ali i potporni sistem. Radi postizanja strateškog cilja 3 i unapređenja kvaliteta inkluzivnog obrazovanja potencirano je praktično vođenje (engl. coaching) nastavnika za rad u učionici, kao i usaglašeno evidentiranje podrške.

Tako se kroz operativni cilj 3A - Unaprijeđen kvalitet obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama s Indikatorom u inka: Trend poboljšanja kompetencija kadra i unapređenje inkluzivne prakse postiglo bolje rezultate.

- Prema planu prioriteta obuka akreditovanih programa ZZŠ, realizovane su 4 edukacije kojima je obuhvaćeno 117 nastavnika (Podrška učionicama s autizmom u sistemu inkluzivnog obrazovanja, Primjena vodiča za rad sa djecom s intelektualnim smetnjama).
- U CSO sprovedeno je 6 obuka za 155 učesnika – kadra srednjih stručnih škola.
- U RC PG AsiQ projekat realizovane 3 obuke: Dostupnost mreža podrške učesnici sa posebnim obrazovnim potrebama (26); Primjena asistivne tehnologije u radu sa učesnicima sa smetnjama vida, tjelesnim i kombinovanim smetnjama (30); Metode podsticanja pravilnog govornog jezika razvoja učesnici predškolskog uzrasta (30).
- Sve aktivnosti koje sprovodi MPNKS i ZZŠ podrazumijevaju praktično vođenje nakon obuka – coaching, a što nam je ukazalo istraživanje iz 2020.
- Od strane NVO Djeca Crne Gore realizovana obuka za izradu IROP i ITP za 20 učesnika. Takođe, za rad s učionicama s intelektualnim i smetnjama iz spektra autizma
- Finalizovana obuka za ABA metodu za 15 profesionalaca. Troje izabralo da polaže ispit i prolazi dalju superviziju.
- U oblasti inicijalnog obrazovanja kroz master program koji je dvogodišnji tokom unapređenja dodati i bioetičke principi. Inicijalno obrazovanje nije revidirano od 2017.
- Izrađen plan angažovanja resursnih centara i podružnica, kao i rasporeda obilazaka i usluga koje nude predškolskim ustanovama i školama
- RC zaduženi da urade plan aktivnosti u smjeru podrške inkluzivnom obrazovanju – ko su zaduženi, koje aktivnosti sprovode, s kojom učesnicima. Zatim, u odnosu na kontakt s osnovnim i srednjim školama da bi ostvarili podršku tokom prvog adaptacionog perioda s početkom nastavne godine nastavnicima i prvacima u redovnim osnovnim školama i nastavnicima i prvacima u srednjim školama, u odnosu na smetnju za koju je zadužen RC.
- RC obilaze škole kojima je potrebna podrška: RC 1 jun – 50 OŠ – 97 tretmana mjesečno, RI – 39 sa 90 tretmana sedmično; RC Podgorica – 40 na RI, 18 iz OŠ, na sedmičnim tretmanima; RC „Kotor“ – 81 dijete iz PVO (65 iz Kotora, 18 iz Budve, Tivta, Herceg Novog), 80 iz OŠ (62 iz Kotora, 18 iz Budve, Tivta, Herceg Novog)
- Škole s integrisanim odjeljenjima dobile instrukcije da rad fokusiraju na podršku u školi i zajednici i fokus bio na radionicama, izradi didaktičkih sredstava za nastavu i rad kod kuće.
- Saradnja JPU, OŠ, CDB (analiza potreba, opis posla, prezentacija, odabir učesnika, protokoli) - PV, KO, Golubovci;
- Urađena eksterna evaluacija rada mobilne službe koja je ukazala da ubuduće treba učesnicima organizovati podršku
- 35 članova Mobilne službe tokom 2021 realizovali su 2199 polusatnih aktivnosti koje se odnose na podršku učesnicima, nastavnicima i roditeljima, edukaciju nastavnika iz oblasti AAC tehnologije. Škole su na osnovu Protokola za procjenu poslale zahtjev za podrškom.

Organizovani sastanci s timovima - članovi MS obilaze škole i pružaju podršku (izrada IROP-a, korištenje AT za izradu materijala za učenje, edukacija nastavnika). Od školske 2021/22 godine 5 novih članova. Sprovedena eksterna evaluacija.

- Radi organizovanja podrške u okviru usluga rane intervencije obavljene konsultacije sa MZ, RC. Početni korak je rana detekcija (Centar za autizam, razvojne smetnje i dječju psihijatriju „Ognjen Rako evi“, te centri za djecu s posebnim potrebama pri domovima zdravlja (Podgorica, Bar, Bijelo Polje, Berane, Nikšić, Herceg Novi) i prateći tretmani. Pri resursnim centrima i centrima za dnevni boravak iskoristiti potencijale i resurse i organizuje rad s ciljem da bi ona u zajednicama u kojima žive dobila svu neophodnu podršku. Shodno tome ponavljamo da se pri resursnim centrima može u skladu s memorandumom o saradnji i kroz ugovore o dopunskom radu staviti na raspolaganje prostor, kao i zainteresovani kadar za dopunski rad. Zato se predlaže da se osmisli mehanizam: sporazumi o saradnji između ustanova, ugovore o dopunskom radu, na kojem će se vršiti protok informacija, izvještavati. Po istom principu se može organizovati podrška u centrima za dnevni boravak (slično se već pilotira u saradnji MPNKS i UNICEF: Golubovci, Pljevlja, Kotor).

Izazov i sugestije su efikasnije i optimalnije korištenje resursa, uostalo podrška za djecu.

Dominatno su ostvareni ishodi operativnog cilja 3B - Unaprijeđen sistem kontrole kvaliteta i prikupljanja podataka. Indikator u indeksu: Trend unaprijeđenja praćenja, planiranja, kreiranja i sprovođenja inkluzivne politike, prakse i kulture zasnovano na podacima i dokazima i pokazuje:

- U novoj metodologiji eksternog utvrđivanja kvaliteta rada prepoznati indikatori za inkluzivno obrazovanje. Donešen Pravilnik.
- Kroz Protokol za procjenu funkcionisanja učenika nakon Covid se uvodi dimenzija samoevaluacije.
- Sprovodi se nadogradnja softvera za unos podataka i evidencije od strane logopeda, defektologa u odnosu na što će moći da se prati s kojim smetnjama i teškoćama se najviše radi, u kojim oblastima su bile najčešće intervencije, koje su vrste tretmana, aktivnosti, podrške i metoda rada, te u odnosu na saradnja sa roditeljima i preporuke za dalji rad.

Izazov je da nadzor preusmjeri aktivnosti ka savjetodavnoj ulozi koja je potrebija školama, kao i da prati trendove. Aktivnosti su, po pravilu kontinuirane i/ili osnov za dalji rad. One koje nijesu realizovane su iz oblasti socijalne, dječje te zdravstvene zaštite, te predstavljaju rizik od uticaja na opštu socijalnu inkluziju. Stepenn realizacije je sljedeći:

Kada je riječ o budžetu on je dominantno bio usmjeren na jačanje kapaciteta, kompetencija, organizovanje podrške. Realizacija je podržavana kroz donacije (uvodno navedeni programi i projekti), a ono što ohrabruje jeste što su brojne aktivnosti izrasle u samostalne i time se postigla autonomija i odgovornost. Ukupno je potrošeno 480.074 eura.

U pogledu dostupnosti i pravilnosti utrošak je određen donacijama. Planirano je ukupno 5.234.000 eura (dominantno za opremu i prevazilaženje arhitektonskih barijera) za vrijeme trajanja strateškog dokumenta, a u 2021. je potrošeno 263.824 eura.

U odnosu na jednakost i kontinuitet aktivnosti su uglavnom programski ili projektno podržane. Planirano je ukupno 263.000 eura, a tokom 2021. potrošeno 91.750 eura.

U odnosu na kvalitet inkluzivnog obrazovanja radilo se na podršci i kompetencijama. U 2021. potrošeno je 19.270 eura, dominantno kroz donacije, a predviđeno ukupno 124.500 eura. Isti će moći da su mnoge aktivnosti uvrštene u redovne.

Tabela dinamike realizacije

Strateški cilj 1: Obezbijediti i primijeniti dostupnost i pravi nost obrazovanja za svu djecu zajedno sa vršnjacima kroz neophodnu me usektorsku podršku							
Operativni cilj 1A - Unaprije ena me usektorska saradnja i inkluzivna kultura i praksa							
Indikator u inka: Trend porasta pozitivnih stavova i saradnje.							
Aktivnost koja uti e na realizaciju	Odgovorni	Datum po etka - završetka	Status realizacije	Obrazloženje, preporuke za dalje, novi rok	Sredstva: plan, utrošak, izvor		
Uspostaviti tim za pra enje Strategije i razvoja inkluzivnog obrazovanja, sa jasnim sektorskim ulogama i nadležnostima.	MPNKS	2020 - 2025.	Izra eno novo Rješenje i formirana nova Radna grupa.	Nastaviti sa ja anjem saradnje, zajedni kog planiranja i aktivnosti.	Planirano 6.000 eura, utrošak 0 - lanovi tima obavljaju u okviru redovnih poslova.		
Uspostavljanje sistema, mehanizama, procesa me usektorske saradnje izme u sektora obrazovanja, zdravstva i socijalnog staranja radi pra enja napretka u pogledu implementacije mjera i zadataka Strategije.	MPNKS, donatori	2020 - 2025.	Radna grupa formirana sa novim lanovima, sastanci bili redovni, kvartalno.	Nastaviti sa ja anjem saradnje, zajedni kog planiranja i aktivnosti.	Planirano 25.000 eura, utrošak 0 jer su aktivnosti redovni poslovi		
Sprovesti istraživanje o znanju, stavovima i praksama u odnosu na djecu sa smetnjama u razvoju i na bazi rezultata sprovesti aktivnosti, radionice i kampanje.	MPNKS, MFSS - ZZSDZ/ MZ	2020 - 2025.	Za svrhu realizacije projekata ura eno ispitivanje potreba i stavova od strane Udruženja Psihologa u odnosu na srednješkolsko obrazovanje i zapošljavanje. Za svrhu realizacije projekata ura eno ispitivanje potreba i stavova od strane NVO Staze u vezi sa mogu nostima srednješkolskog obrazovanja u enika sa smetnjama u razvoju. Nalazi procjene potreba kroz projekat „Inkluzija i demokratija“ (Savjet Evrope) – u odnosu na inkluzivnu praksu, orincipje i vrijednosti. MPNKS sprovelo istraživanje prakse, funkcionisanja u enika sa smetnjama i teško ama u razvoju i potreba usljed Covid	Ubudu e stalno pratiti i procjenjivati inkluzivni ambijent i održati kontinuitet aktivnosti koje se planiraju na dokazima i potrebama.	Planirano 30.000 eura, utrošeno : 1.250 eura, 750 eura i od lgara na sre u. 1500 eura u Projektu SE		

			<p>Kroz projekat „Škole u bojama duge“ radilo se na jačanju pozitivnih stavova prema inkluziji.</p> <p>Kroz 5 radionica obuhvaćeno 150 učenika srednjih škola u Kotoru i 15 učenika RC kroz Projekat „EduAktivna za inkluzivnost Kotora“</p> <p>Kroz Projekat „Za ravnopravnost osoba sa invaliditetom u medijima“ u KO; TV; HN realizacija 3 radionice za oko 90 učenika</p>	Nastaviti sa inkluzivnim aktivnostima	NVO „Inicijativa mladih s invaliditetom Boke“.
Operativni cilj 1B - Unaprijeđenje sistema usluga na nivou lokalne zajednice u svim sektorima					
Indikator u inka: Trend poboljšanja i povećanja usluga u zajednici zasnovanih na modelu ljudskih prava					
Razviti multidisciplinarni pristup za unaprijeđenje sistema podrške za ranu identifikaciju i intervenciju, razvoj djeteta, zaštitu djece sa smetnjama u razvoju.	MPNKS, MZ	2020 - 2025.	<p>Urađeno ispitivanje aktuelne situacije u JPU i u skladu sa tim realizovana obuka od strane resursnih centara. Urađeni formulari za Plan rane podrške.</p> <p>Izrađeni su modeli uloga u školi (procjena, podrška, praćenje, organizacija, praksa) uz razvojni i materijal za praktične vještine. Uslijedila je prezentacija modela.</p> <p>Sproveden monitoring modela uloga u školi (procjena, podrška, praćenje, organizacija, praksa) uz razvojni i materijal za praktične vještine.</p> <p>Izrađeni su tematski materijali po obrazovnim programima za praktičnu nastavu i sproveden coaching</p>	Nastavi saradnju i pristup u smjeru modela ljudskih prava	Planirano 6.000 eura, utrošeno 2100. kroz donaciju UNICEF
Sprovedene radionice za primjenu plana podrške u svim sektorima.	MZ	2020 - 2025.	Realizovana obuka pedijatara iz Podgorice		
Određivanje stručnih radnika za dijete i porodicu u centrima za socijalni rad i razvoj kompetencija kadra za rad sa ovom populacijom.	MFSS-ZSDZ	2020 - 2025.	<p>3 obuke za 71 stručnog radnika</p> <p>U CSR nema imenovan stručni radnik koji se bavi isključivo radom sa djecom sa smetnjama i porodicama. Stručni radnici uključeni i redovno obilaze</p>	Podstati realizaciju radi snaženja ciljnih grupa.	Planirano 3.000 eura, utrošeno 1,600 eura projektno NVO
Na osnovu analize usluga u domenu zdravlja, obrazovanja i socijalne i dječije zaštite napraviti dodatnu analizu potreba za novim uslugama i u skladu s tim razvijati, licencirati, standardizovati nove.	MZ, MRSS - ZSDZ	2020 - 2025.	U toku izrada Analiza usluga rane intervencije	Podstati usluge i odraditi tokom 2021-2020.	Planirano 50.000 eura UNICEF realizuje
Izgradnja kapaciteta donosioca odluka u sektoru zdravstva za	MZ	2020 - 2025.	U toku izrada metodologije ujednaenog vještjenja stanja invaliditeta		Planirano 15.000 eura.

razvoj i primjenu alata zasnovanog na modelu ljudskih prava, osmišljavanje i sprovođenje usluga, mjera programa rane intervencije.			Obuke o dijagnostici kim instrumentima za autizam u cilju povećanja stručnosti i profesionalnih kapaciteta prošlo 35 zdravstvenih radnika i saradnika.	Nakon donošenja Uputstva osigurati primjenu.	Sredstva su kod MFSS i UNDP
Razvoj i primjena plana podrške za djecu i porodicu kao mehanizam saradnje zdravstvenih usluga sa predškolskim ustanovama, osnovnim školama, resursnim i centrima za socijalni rad.	MZ	2020-2025.	- Realizovana po jedna obuka patronažnih sestara u 3 regiona.	Dovršiti proces	Planirano 15.000 eura. Redovna sredstva Plan da se ubudu e obezbijede sredstva od MZ i donatora.
Uspostaviti sistem praćenja i evaluacije za ranu identifikaciju i intervenciju tako da postoje interne i eksterne mjere obezbjeđivanja kvaliteta u skladu sa modelom ljudskih prava.	MZ	2020-2025.	- U toku osmišljavanje modela saradnje CZA, RC, CDB u smjeru rane intervencije i korišćenja dostupnih resursa - Radi organizovanja podrške u okviru usluga RI obavljene konsultacije sa MZ, RC (mehanizam, praćenje, koordinacija i sl.);	Predstavljena aktivnost	Planirano 15.000 eura. Predstavljena aktivnost se realizuje kroz redovna budžetska sredstva.
Unaprijediti model podrške u sistemu vaspitanja i obrazovanja.	MP, donatori	2020-2025.	- Nakon sprovedene analize potreba škole upućene da sprovedu procjenu aktuelnog funkcionisanja i potreba učenika. Uređeni je instruktivni materijal namijenjen školama za prevazilaženje posljedica u školovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama nastalih u uslovima pandemije Covid-19. Uređeno praćenje rada u školama nakon modela za podršku nakon COVID 19 Pripremljen materijal - Unapređenje kompetencija nastavnika u srednjim stručnim školama za realizaciju inkluzivne praktične nastave Realizovana obuka 40 škola za prepoznavanje i intervenisanje u situacijama pojave nasilja nad decom sa posebnim obrazovnim potrebama i coaching Specijalna Olimpijada Crna Gora realizovala u saradnji sa MPNKS i uz podršku predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori tokom 2021. godine: Program "Mladi sportisti" Uređeno ispitivanje aktuelne situacije u JPU i u skladu sa tim obuka od strane resursnih centara. Uređeni Plan rane podrške (PRP) za dijete sa smetnjama u razvoju	Ubuduće pratiti i podržati primjenu u školama, kao i stalnu procjenu potreba.	Planirano ukupno 25.000 eura. Utrošeno 500 eura iz donacije UNICEF-a. Redovna sredstva. 1.350 eura kroz projekat s UNICEF 13.000 eura donacija Special Olympics International Redovna sredstva. 300 eura kroz projekat s UNICEF-om.

1	C	-	Unaprije en pristup obrazovanju i obrazovnim uslugama
Indikator u inka: Trend pove anja pristupa nosti i opremljenosti obrazovno-vaspitnih ustanova			
Izvršiti procjenu i poboljšanje pristupa nosti obrazovno-vaspitnih ustanova i potreba za specijalizovanom opremom i nastavnim sredstvima.	MP, donatori	2020 -	Kroz projekat "Unapre enje obrazovnih program i usluga za zadovoljenje potreba marginalizovanih grupa" kroz druge komponente radi se na poboljšanju pristupa nosti - odabran izvo a radova za 8 škola.
		2025.	Obuka 40 škola na temu karakteristike ece sa smetnjama u razvoju, prilago avanje, izrada didakti kih i nastavnih sredstava. Organizovan coaching. Sprovedeni povodom 3. decembra sajmovi ura ene didaktike
Izrada potrebne literature i nastavnog materijala prema procjeni potreba nastavnog procesa.	MP, ZUNS	2020 -	Ura en i odštampan promotivni materijal o zna aju, vrijednosti i efektima AAC i AT
		2025.	Kroz program E-learning platforma u saradnji s UNICEF postavljaju se materijali i za oblast inkluzivnog obrazovanja (obavezni, edukativni i sl.).
Strateški cilj 2: Osigurati i sprovesti jednakost i kontinuitet inkluzivnog obrazovanja kroz uspješnu saradnju unutar i izme u sektora			
Operativni cilj2 A - Obezbi je en kontinuitet i kvalitet obrazovanja za djecu s posebnim obrazovnim potrebama			
Indikator u inka: Trend pove anja stope poha anja i podrške na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja			
Kontinurane aktivnosti u vezi s programom prelaska iz vrti a u osnovnu školu.	MP, MZ, v-o u	2020 -	Ura en obilazak svih vrti a na osnovu check lista za pra enje izrade portfolio i aktivnosti prelaska iz vrti a u osnovnu školu
		2025.	Osigurati stalnost aktivnosti, razmjenu i saradnju.
			Za cio period planirano 15.000 eura, utrošak 750

					eura iz donacije UNICEF.
Usaglašavanje planova podrške od strane zdravstvenih ustanova sa programima prelaska iz vrtića u osnovnu školu.	MZ	2020-2025.	- Nije bilo prijavljenih oblika saradnje ovim povodom	Potrebno da se pokrene i uspostavi otkrivani model saradnje.	Predviđeno ukupno 10.000.
Sprovođenje mjera u osnovnim školama koje treba da olakšaju prelaz i privikavanje djeteta iz razredne na predmetnu nastavu.	MP, ZZŠ	2020-2025.	- Račena analiza – škole dostavile podatke u odnosu na broj učenika koji će upisati I razred osnovne škole; Broj učenika za koje je primijenjen materijal programa prelaska s razredne na predmetnu nastavu i smetnja u razvoju;	Obezbjediti dalji kvalitet primjene.	Predviđeno za cijeli period 5.000 eura. Utrošeno 500 eura iz donacije UNICEF-a.
Kreiranje i primjena modela stručne podrške u vezi s karakteristikama i potrebama svake ključne razvojne faze djece s posebnim obrazovnim potrebama	MP, ZZŠ, RC, stručne službe škola	2020-2025.	- Urađena analiza za koji broj učenika se primjenjuje program podrške za adolescenciju	Obezbjediti primjenu u svim školama.	Redovna aktivnost
Sprovođenje aktivnosti nediskriminacije i prevencije nasilja i zaštite djece sa posebnim obrazovnim potrebama na nivou škole.	ZZŠ, CSO	2020-2025.	- U školama se u kontinuitetu sprovode radionice i aktivnosti Nediskriminacije i prevencije nasilja kao dio. Dan inkluzije 14. oktobar u saradnji sa SE – on-line aktivnosti s učenicima (oko 80) – 4 inkluzivne radionice U 40 škola kroz projekat „Kvalitetno obrazovanje za sve“ – ojačane inkluzivne kompetencije nastavnika i stavovi NVO „Perper“ projekat Učimo ravnopravno NVO „Sistem“ podržan za projekat Otkriveni prirodu	U budućnosti obezbijediti stalno sprovođenje. Nadalje obezbijediti kvalitet primjene.	Utošak 1.250 eura s UNICEF-om. 1.250 eura s UNICEF. 800 eura od strane SE. Redovna aktivnost povodom Dana OSI. Kroz Konkurs od Igara na sreću u oko 20.000
Operativni cilj 2 B - Unaprijeđenje kontinuitet obrazovanja nakon završenog obaveznog obrazovanja					
Indikator u anketi: Trend povećanja profesionalnih kompetencija djece sa posebnim obrazovnim potrebama i njihovog zapošljavanja					
Promocija, nastavak obuke, pravovremeno i kvalitetno intersektorsko sprovođenje ITP 1 i ITP 2.	MP, ZZŠ, CSO	2020-2025.	- Račena analiza – škole dostavile podatke u odnosu na ključne preduzete korake iz ITP – 1 Održane dvije radionice za predstavnike srednjih škola o unaprijeđenju inkluzivnih kompetencija nastavnika praktične nastave (43 nastavnika iz 15 stručnih škola) Radionica o pisanju tekstova za portal (21 nastavnik iz 15 srednjih stručnih i umjetničkih škola). Broj obuka za ITP je bio 7 za oko 150 učesnika ITP 3 radionica za nastavnike svih srednjih škola	U budućnosti obezbijediti dalje obuke i primjene.	Ukupno planirano 10.000 eura, redovna aktivnost Projektno s UNICEF – 500 eura 2100 eura - UNICEF

Razvoj pozitivnih stavova i kapaciteta zaposlenih u srednjim školama.	MP, CSO	2020 - 2025.	- U etiri srednje škole realizuje se Meunarodni „Program za mlade“ Specijalne Olimpijade Nakon javnog poziva, odabrano 4 NVO da sprovedu školske aktivnosti regionalno u ovim školama kroz projekat „Kvalitetno obrazovanje za sve“ sa SE "UNIFIED TEAMS" - rekviziti, obuke, formirano 10 inkluzivnih fudbalskih školskih timova (PG, NK, BP, PV, BA) za 100 učenika sa i bez intelektualnih smetnji.	Finalizovati započete aktivnosti i stalno jačati stavove.	Ukupno planirano 13.000 eura. Utrošeno 8.600 eura u okviru projekta za koja su sredstva dobijena od UNICEF.
Podsticati izradu novih modularizovanih programa, proširenje ponude programa stručnog obrazovanja, uključivanje učenika s posebnim obrazovnim potrebama u dualno obrazovanje.	MP, CSO	2020 - 2025.	U toku je izrada programa u oblastima Saobraćaj, Poljoprivreda, Zdravstvo, Metalurgija, Hemijska industrija, Mašinstvo	Obezbijediti sistemsku primjenu. dalju	Planirano za cijeli period 200.000 eura. Utrošeno 33,800 eura iz budžeta CSO
Razvoj mentorskog vođenja profesionalne orijentacije djece s posebnim obrazovnim potrebama.	MPS, CSO	2020 - 2021/22.	- NVO „Staze“ realizovalo projekat pilotiranja mentora učenika - Urađeno je Vodi i Obrazac za vođenje informacija od strane mentora učenika		Planirano 3.000 eura, projektu podržanom kroz Konkurs od Igara na sreću uopredijeljeno 10.500.
Razvijeni testovi za karijernu i profesionalnu orijentaciju djece s posebnim obrazovnim potrebama.	ZZŠ, CIPS NVO, donatori	2020 - 2021.	- UPCG uradilo inkluzivne instrumente za procjenu u okviru profesionalne orijentacije. Uslijedila je obuka stručnih saradnika, pilotiranje i coaching primjene.	Održati primjenu	Planirano 8.000 eura, projektu opredijeljeno 10.500 eura.
Promocija zapošljavanja osoba sa posebnim obrazovnim potrebama.	MRSS	2020 - 2025.	- U izradi Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju. ZZŠ kroz učesnika: sajmovima zapošljavanja, konferencijama, okruglim stolovima i kroz marketinške i PR aktivnosti vrši promociju zapošljavanja OSI, ali se nije vršila namjenska promocija zapošljavanja OSI.	Finalizovati	Redovna aktivnost
Razvoj i licenciranje usluge posrednika (medijatora) u karijernom vođenju i zapošljavanju	MFSS	2020 - 2025.	- Do sada nije bilo razvoja usluga posrednika (medijatora) u karijernom vođenju i zapošljavanju.	Podstati kroz saradnju sa NVO	Nije bilo utroška
Sprovodjenje asistivne podrške na fakultetima.	Univerzitet, RC	2020 - 2025.	Nije bilo aktivnosti	Pokrenuti aktivnosti na visokom obrazovanju	Nije bilo utroška
Operativni cilj 2 C - Unaprijeđeni i koordinisan sistem podrške djeci sa posebnim obrazovnim potrebama Indikator u inka: Trend porasta saradnje škola, dnevnih boravaka i resursnih centara i desegregisane podrške					

<p>Evalvacija rada i izrada plana saradnje dnevnih boravaka sa školama, resursnim centrima i drugim uslugama u zajednici u skladu s UNCRPD.</p>	MFSS	2020-2025.	- Dnevni centri su saradivali sa vrtićima, osnovnim i srednjim školama i Udruženjem roditelja s ciljem poboljšanja kvaliteta života djece sa smetnjama u razvoju – analiza prethodno urađena Pilotirana dodatna stručna podrška: Golubovci, Pljevlja, Kotor – dnevni centri za JPU i OŠ	Nadalje primijeniti preporuke Analize i realizovati tokom 2021/22.	Planirano 50.000. Utrošak kroz program s UNICEF – 1200 eura
Strateški cilj 3: Podržati i unaprijediti kvalitet inkluzivnog obrazovanja kroz jačanje školskih politika, kulture i prakse					
Operativni cilj: 3 A - Unaprijediti kvalitet obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama					
Indikator u inka: Trend poboljšanja kompetencija kadra i unaprijediti inkluzivne prakse					
<p>Uraditi istraživanje o postojećem i revidirati program profesionalnog razvoja nastavnika za inkluzivno obrazovanje, uključujući i mentorsku podršku, u suradnji na nivou škole, te unaprijediti mehanizam podrške.</p>	MPNKS, ZzŠ	2020-2025.	- Sve aktivnosti koje sprovodi MPNKS i ZzŠ podrazumijevaju praktično vođenje nakon obuka – coaching, a što nam je ukazalo istraživanje iz 2020. U toku je konkurs za akreditaciju koji kao prioritetnu oblast ima rad s učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama	U budućnosti podsticati istraživanja i obezbijediti kontinuitet aktivnosti, primjenu novih vještina.	Ukupno za ovaj period ekvivan trošak 60.000 eura. Istraživanje urađeno kroz samofinansiranje. Za analizu 2.500 eura Potrošeno 1.000 eura iz budžeta ZzŠ i 1500 CSO Potrošeno 800 eura ZzŠ AsiQ projekat – 1500 eura
<p>Izrada modula i implementacija kontinuiranih aktivnosti stručnog usavršavanja na radnom mjestu u školi za nastavnike, stručne saradnike i članove uprave škola u vezi s inkluzivnom praksom.</p>	ZZŠ, CSO, obrazovno-vaspitne ustanove	2020-2025.	- U CSO sprovedeno 6 obuka, 155 učesnika. 4 edukacije za 117 nastavnika U RC PG realizovane 3 obuke: za 86 učesnika Završena obuka za ABA metodu za 15 profesionalaca.		
<p>Analiziranje, usklađivanje i sprovođenje plana i program inicijalnog obrazovanja nastavnika u skladu s modelom ljudskih prava.</p>	Univerziteti	2020-2025.	- Master program je dvogodišnji, unaprijeđen, ima bioetičke principe u IO. Inicijalno obrazovanje nije revidirano od 2017.	U budućnosti osavremenjivati pristup, kao i praktikovanje.	Planirano 25.000 eura. Aktivnost realizovana kroz redovan opis poslova.
<p>Izrada plana angažovanja resursnih centara i podružnica, kao i rasporeda obilazaka i usluga koje nude predškolskim ustanovama i školama.</p>	MP, ZZŠ, RC	2020-2025.	- RC sprovode plan kroz rad u okviru RI i obilazke škola	Nadalje osigurati primjenu, podršku djeci i kvalitet rada.	Planirano za ovaj period 4.500 eura Potrošeno: 800 i 675 eura kroz program s UNICEF.
			Škole s integriranim odjeljenjima dobile instrukcije da rad – vodi se kvartalna evidencija; sprovodile radionice, izrada didaktike za nastavu i rad kod kuće.	Jačati veu lokalnu vidljivost	Redovne aktivnosti
<p>Izrada unaprijeđenog modela angažovanja mobilnih timova koji uključuje precizan opis posla,</p>	ZZŠ	2020-2025.	- 35 članova Mobilne službe realizovali su 2199	U budućnosti obezbijediti i pratiti primjenu novog modela.	Planirano za ovaj period 18000, a utrošeno 10.995 eura za rad mobilne službe,

zaduženja, odgovornosti, koordinacije i sl.			Ura ena eksterna evaluacija rada mobilne službe		za evaluaciju 500 eura iz projekta s UNICEF.
Operativni cilj: 3 B - Unaprije en sistem kontrole kvaliteta i prikupljanja podataka					
Indikator u inka: Trend unapre enja pra enja, planiranja, kreiranja i sprovo enja inkluzivne politike, prakse i kulture zasnovano na podacima i dokazima					
Unapre enje metodologije eksternog utvr ivanja kvaliteta rada obrazovno vaspitnih ustanova sa indikatorima za inkluzivno obrazovanje i njeno usvajanje.	ZZŠ, CSO	2020 - 2025.	Metodologija je pripremljena i donošen Pravilnik.		0 - Aktivnost redovna kroz opis poslova.
Unapre enje modela interne evaluacije i razvojnih planova škola koji uklju uju principe inkluzije i univerzalnog dizajna za u enje.	ZZŠ, CSO	2020 - 2025.	Na osnovu Protokola za procjenu statusa djece s posebnim obrazovnim potrebama u školama i na osnovu toga planirali dalji rad.	Ubudu e obezbijediti koordinaciju i kvalitet nadzora.	Planirano ukupno za cio period 5.000 eura. Utrošeno 0 jer je aktivnost realizovana kroz redovna sredstva.
Unapre enje baze podataka (MEIS) u dijelu inkluzivnih potreba i praksa.	MP	2020 - 2025.	Nadogradnja aplikacije za unos podataka i evidencije od strane logopeda, defektologa, Ura eno i podijeljeno uputstvo za unos podataka.	Propratiti unos podataka u MEIS u školama.	Planirano 17.000 eura, 2.000 eura kroz projekat s UNICEF

Status realizacije: Aktivnost realizovana Aktivnost u toku Nerealizovana aktivnost

Preporuke za naredni period

U cilju realizacije postavljenih strateških ciljeva u naredom periodu neophodno je nastaviti s aktivnostima koje su planirane akcionim planom.

Važno je obnoviti promovisanje inkluzivnog obrazovanja, realizovati kampanje za jačanje stavova.

Potrebno je nastaviti širenje funkcionalne procjene i dalje kroz razvoj dalje konekcije sa zdravstvenim uslugama, na način da se podrži širenje saradnje i umrežavanje usluga u lokalnoj zajednici. S tim u vezi podstaje i da se kroz izmjene i dopune Zakona o djeci i socijalnoj zaštiti preciznije prepoznati model dodatne stručne podrške. Potom, komisije za usmjeravanje edukovati da daju preporuku da se koristi dodatna stručna podrška, a istovremeno edukovati centre za socijalni rad da omoguće kroz rješenja da se upotrebi i dodatna stručna podrška u centrima za dnevni boravak. Osnajiti promociju radnih i profesionalnih mogućnosti osoba s invaliditetom.

Važno je unaprijediti komunikaciju i saradnju između ustanova pri prelasku na viši nivo obrazovanja (vrtić, osnovna škola, srednja škola) i tržište rada. Sa ovim treba da budu uvezane promotivne aktivnosti.

U pogledu podrške preporučljivo je povećati učestalost odlazaka, opseg rada, koncipirati rad na osnovu procjene i opservacije potreba, individualizovati rad, uz neposredno pomoć na terenu, demonstrirati metode rada, pratiti postignute rezultate za dijete.

Zatim, bitno je podstajati obezbjeđivanje pristupa mogućnosti ustanova, dalji razvoj primjene AAC i AT, unaprijediti i što više edukovati upravu i nastavni kadar o individualizaciji, uopšte, a naročito o primjeni AAC i AT, posebno predmetne nastavnike. Takođe, osigurati da bude stalna izrada prilagođenog didaktičkog materijala za rad sa posebnim obrazovnim potrebama.

U narednom periodu preporučljivo je omogućiti više obuka za nastavnike predmetne nastave, novi nastavnici, nastavnici stručnih i praktičnih predmeta u smislu da nauče na koji način prilagođavati nastavne jedinice i izradu IROP. Posebno sprovoditi edukacije za rukovodioce i nastavnika/nastavnicu na temu obrazovanje učenika iz spektra autizam, pisanje IROP-a).

Bitno je da se u školama omogućiti i učestalija stručna podrška. Zatim, da se postigne bolje razumijevanje odnosa i uloga asistenta u nastavi i nastavnika/ca.

Shodno tome, ukupno posmatrano održavati kontinuitet coachinga za kadar škola, fokusirati se na rad s učenicima, posebno kada se govori o nastavnicima predmetne nastave - primjena u praksi treba da je dodatno podržana.

Takođe, proširiti ulogu mentora – raditi na tome da se prepozna nova uloga jer podrazumijeva dodatni set poslova i zaduženja, procenat na lični dohodak, sati obuke za licencu, smanjenje norme i sl.